

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ORTAMÜDDƏTLİ XƏRCLƏR ÇƏRÇİVƏSİ ƏSASINDA TƏHSİL XƏRCLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.71447/2413-7235-2025-1-41>

Toğrul R. Məlikzadə

AMEA-nın iqtisadiyyat institutunun

Doktorantı

E-mail: melikov_togrul@outlook.com

ORCID: 0009-0003-2455-9474

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan Respublikasında ortamüddətli xərclər çərçivəsinin iqtisadi mahiyyətini və məzmununu, xüsusiyyətlərini təhlil etmək, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində tətbiq olunan orta müddətli xərclər çərçivəsi daxilində təhsil xərclərinin təhlili və qiymətləndirilməsini həyata keçirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez, riyazi təhlil, eləcə də, abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatda araşdırılmış əsaslı təhlillər ortamüddətli xərclər çərçivəsinin uğurlu tətbiqində və büdcə xərcləri üzrə iqtisadi səmərəliliyin müəyyənəşdirilməsində faydalı ola bilər. Eyni zamanda, iqtisadi sahədə tədqiqatlar aparan və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Dövlət büdcəsinin formalaşması istiqamətində orta müddətli xərclər çərçivəsinin müəyyələşdirilməsi və bu əsasda iqtisadiyyatın sektorlararası xərclərinin müəyyənəşdirilməsi baxımından və iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində önəmlidir. Bildirmək vacibdir ki, nəticə əsaslı büdcə sisteminin tətbiqi dövlət vəsaitlərinin şəffaflıq və maliyyə intizamı prinsiplərinə uyğun olaraq xərclənməsinə, cəmiyyətin tələblərinə ən uyğun səmərəli xidmətlərə xərclənməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə isə iqtisadi fəaliyyət növlərinin çox çeşidliliyi təmin olunur, istehsalın həcmi artır və beləliklə də dövlətin strateji idarəetmə konsepsiyaları gerçəkləşir. Belə vəziyyət isə idarəetmədə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə səbəb ola bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Dövlət büdcəsinin orta müddətli xərclər çərçivəsinin formalaşması meyilləri, Fexner və Spirmen əmsalları müəyyənəşmişdir.

Açar sözlər: *Orta müddətli xərclər çərçivəsi, fəaliyyət əsaslı büdcə, büdcə xərcləri, ÜDM, fiskal intizam, səmərəlilik, nəticəlilik, qənaətlilik, insan inkişafı indeksi və s.*

EVALUATION OF EDUCATION EXPENDITURES BASED ON THE MEDIUM-TERM EXPENDITURE FRAMEWORK IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Togrul R. Malikzade

Doctoral Student, Institute of Economics, Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: melikov_togrul@outlook.com

ORCID: 0009-0003-2455-9474

Summary

The purpose of the study is to assess education expenditures within the framework of medium-term expenditures applied in the formation of the state budget in Azerbaijan.

Research methodology - comparative analysis, logical generalization, systematic approach, mathematical analysis methods were used in the research work.

Applied significance of the study - the substantive analyses examined in the study can be useful in the successful implementation of the medium-term expenditure framework and in determining the economic efficiency of budget expenditures.

Research results - It is important in terms of determining the medium-term expenditure framework in the formation of the state budget and determining inter-sectoral expenditures of the economy on this basis and in regulating economic relations.

Originality and scientific novelty of the study - The trends in the formation of the medium-term expenditure framework of the state budget, Fechner and Spearman coefficients have been determined.

Keywords: *Medium-term expenditure framework, activity-based budgeting, budget expenditures, GDP, fiscal discipline, efficiency, effectiveness, frugality, human development index, etc.*

ОЦЕНКА РАСХОДОВ НА ОБРАЗОВАНИЕ НА ОСНОВЕ СРЕДНЕСРОЧНОЙ БЮДЖЕТНОЙ РАМКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Тогрул Р. Маликзаде

Докторант Института экономики НАНА

E-mail: melikov_togrul@outlook.com

ORCID: 0009-0003-2455-9474

Резюме

Целью исследования является оценка расходов на образование в рамках среднесрочных расходов, применяемых при формировании государственного бюджета в Азербайджане.

Методология исследования - в исследовательской работе использовались методы сравнительного анализа, логического обобщения, системного подхода, математического анализа.

Прикладная значимость исследования - рассмотренные в исследовании содержательные анализы могут быть полезны в успешной реализации среднесрочной рамки расходов и определении экономической эффективности бюджетных расходов.

Результаты исследования - Важно с точки зрения определения среднесрочной рамки расходов при формировании государственного бюджета и определения на этой основе межотраслевых расходов экономики и регулирования экономических отношений.

Уникальность и научная новизна исследования - Определены тенденции формирования среднесрочной рамки расходов государственного бюджета, коэффициенты Фехнера и Спирмена.

Ключевые слова: *Среднесрочная рамка расходов, бюджетирование по видам деятельности, бюджетные расходы, ВВП, фискальная дисциплина, эффективность, результативность, бережливость, индекс человеческого развития и др.*

GİRİŞ

İqtisadiyyatda istənilən iqtisadi kateqoriya özünü yerinə yetridiyi funksiyalarda biruzə verir. Bu baxımdan büdcə iqtisadiyyatda özünü üç funksiyada reallaşdırır. Əgər büdcənin bölgü funksiyası özünü büdcə xərclərində göstərsə, onda tam qətiyyətlə demək olar ki, büdcənin xərclər bölməsi əksər ölkələrdə bir neçə səbəbdən xüsusi diqqət və aktualıq kəsb edir. Qeyd etdiyimiz fikrə sübut olaraq bildirək ki, C.M.Keynsdən tutmuş çağdaş dövrümüzdə qədər müxtəlif iqtisadçılar məhz büdcə xərclərinin ölkədə iqtisadi artıma təsir etdiyini, iqtisadi aktivliyi stimullaşdırdığını, maliyyə və iqtisadi dayanıqlıqda böyük rol oynadığını empiriq tədqiqatlarla sübut etmişlər. Büdcənin nəzarət funksiyası da əsasən xərclər üzrə fokuslaşır ki, burada əsas hədəf xərclərin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyə nail olunmasının müəyyənləşdirilməsidir. Daha dəqiq desək, büdcənin nəzarət funksiyası da dövlətin səmərəli büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanıb yerinə yetirməsini, büdcənin gəlir və xərclərinin planlaşdırılması kimi məsələləri əhatə edir. Onu da bildirək ki, bəzən tədqiqatlarda yenidən bölgü funksiyasını xüsusi olaraq qeyd edilir. Lakin, qlobal aləmdə istər bölgü və istərsədə yenidən bölgü büdcə ilə bağlı tədqiqatlarda xərclər kimi yanaşılır və xərclərin iqtisadiyyata təqdim etdiyi səmərənin iqtisadi mahiyyətini önəmli hala gətirir.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasında orta müddətli xərclər çərçivəsinin mahiyyəti

Büdcə vəsaitlərinin məqsədəuyğunluğu və büdcə xərclərinin səmərəli təşkili əksər ölkələrin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Büdcə xərcləri ilə bağlı aparılan tədqiqatları araşdıraraq belə qənatə gəlmək olar ki, büdcə xərclərinin qarşısında iki əsas vəzifə durur.

- büdcə xərclərini necə bölməli,
- ikincisi isə bölünən xərclər iqtisadi səmərəliliyə necə xidmət etməlidir.

Birinci məsələni aydınlaşdırmaq üçün büdcənin planlaşdırılmasının tarixindən çağdaş dövrümüzdə qədər formalaşan büdcə proseslərini öyrənilməsi zəruridir. Əslində birinci məsələnin həlli ikinci məsələnin həlini müəyyən edəcəkdir.

Aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, 1990-cı ildən müasir dövrümüzdə qədər iqtisadi baxımdan istər inkişaf etmiş və istərsə də inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə büdcə xərclərinin nəticə əsaslı və səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş sistemli büdcə islahatları reallaşdırılmışdır.

Beynəlxalq təcürbə təsdiqləyir ki, büdcə islahatları büdcə xərclərinin planlaşdırılması ölçülə bilən olsun, prosedların formalaşdırılması, sosial əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsi cəmiyyətin rifahına yönəlsin və xərclərin planlaşdırılması ölkənin iqtisadi maraqlarına adekvatlıq təşkil etsin. Beynəlxalq Valyuta Fondu(BVF) dövlət maliyyəsinin əsas məqsədləri kimi maliyyə nəzarəti və maliyyə intizamının təşkilini, eləcə də büdcə resurslarının rəşional bölgüsünü və səmərəli xidmətlərin göstərilməsi kimi öz hesabatlarında göstərmişdir.

Cədvəl 1. Dövlət maliyyəsinin əsas məqsədləri

Dövlət maliyyəsinin əsas məqsədləri	Müvafiq maliyyə göstəriciləri
Maliyyə nəzarəti	dövlət borcuna və büdcənin gəlir və xərclərinə nəzarət
Maliyyə intizamı	Büdcənin hazırlanması, fiskal qaydalar, büdcənin icrası
Resursların rəşional bölgüsü	Xərclər/ÜDM, xərclərin strukturu
Səmərəli xidmətlərin göstərilməsi	Keyfiyyətli xidmətlərə görə xərclər

Mənbə: (Ə. Təndəber, 2008):

Müşahidələr təsdiqləyir ki, büdcə planlaşdırılmasının müasir formasına nail olunması uzun bir tarixi yol keçmişdir. Dünyanın bir çox ölkəsində dövlətin maliyyə sisteminin Orta müddətli xərclər

çərcivəsi(OMXÇ) əsasında qurulması xüsusi aktualıq təşkil etmişdir. Hazırda dünyanın bütün qabaqcıl ölkələrinin büdcə sistemi OMXÇ-yə əsaslanaraq tərtib olunur. OMXÇ fiskal səmərəliliyin təmin edilməsində beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilən bir mexanizmdir. Deməli, orta müddətli xərclər sistemi maliyyə intizamını təmin etmək və funksional səmərəliliyə nail olmaqda münasib maliyyə mexanizmidir. Müasir dövrdə orta müddətli xərclər sistemi dövlətin xərclər proqramları çərçivəsində makroiqtisadi, fiskal və sektoral çərçivə ilə inteqrasiya olunan alət kimi qiymətləndirilir və ölkədə səmərəli məşğulluğun təmin edilməsində eləcə də yoxsulluğun azaldılmasında mühüm yanaşmalardan biri kimi nəzərdən keçirilir. Təsadüfi deyildir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu(BVF) özünün analitik hesabatlarında yoxsulluğun azaldılması və dövlətin iqtisadi inkişaf planlarının əsası OMXÇ göstərilir. Qeyd edək ki, Beynəlxalq təcrübədə orta müddətli xərclər sxemmi kimi qeyd edilsədə Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi və ölkə Prezidentinin sərəncamlarında ortamüddətli xərclər çərçivəsi kimi göstərilir. Eyni zamanda, Dünya Bankı da OMXÇ-yə böyük əhəmiyyət verir. Belə ki, iqtisadi baxımdan zəif və yoxsul ölkələrdə xarici borcun azaldılması, büdcə xərclərinin təyinatlılığı üçün OMXÇ kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Türk iqtisadçılarından H.Egeli və M. Dağının fikrincə, OMXÇ-yə keçidin məqsədləri kimi aşağıdakıları göstərir (Egeli, 2017).

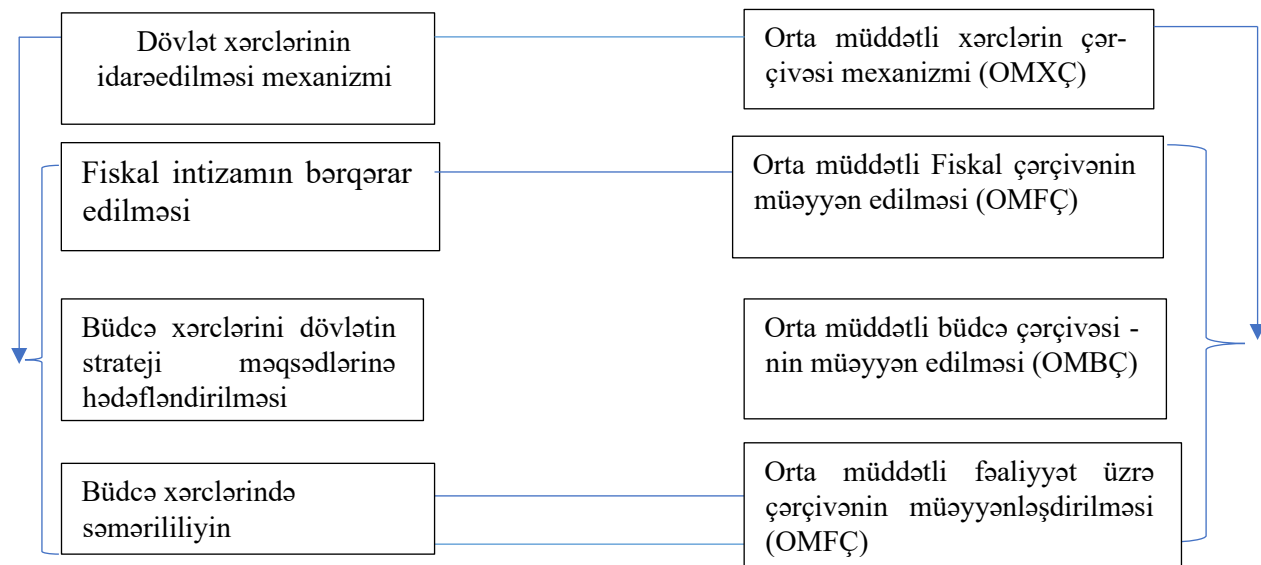
- Dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin etmək məqsədilə milli iqtisadiyyatın struktur bölmələrini inkişaf etdirmək və bu əsasda makroiqtisadi tarazlığı təmin etmək,
- Dövlətin strateji prioritetlərə uyğun şəkildə sektorlar arasında və sektorlar daxilində büdcə vəsaitlərinin səmərəli bölgüsünü təmin etmək,
- Dövlətin iqtisadi siyasətdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin proqnozlaşdırıla bilən olması və həyata keçirilən proqramların davamlılığını təmin olunması,
- Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadəsinin artırılması,
- büdcə xərclərinə konkret və sərt büdcə məhdudiyyətlərinin qoyulması,
- Büdcə xərclərinin nəticəyönümlü olmasının və qənaət meyililiyinin artırılması,
- İllik büdcə ilə investisiya proqramları, dövlətin borclanma qabiliyyəti, büdcə xərcləri siyasətlərində və prioritetlərdə dəyişikliklərin orta müddətli məsələlər arasında əlaqənin təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, OMXÇ-in məqsədlərini daha konkret və daha lokanik şəkildə fikrimcə, aşağıdakı kimi qeyd etmək olar.

- Fiskal intizamın gücləndirilməsi,
- makroiqtisadi tarazlığın əldə edilməsi,
- strateji prioritetlərin orta fəaliyyət üzrə müəyyən edilməsi,
- büdcə xərclərinin bölüşdürülməsində səmərəliliyin təmin edilməsi.

Dövlət xərclərinin idarəedilməsi mexanizmi (DXİM) ilə OMXÇ-i arasında qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkil 1. DXİM ilə OMXÇ arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmi

Mənbə: (Vəliyev Z., 2022).

Göründüyü kimi dövlət xərclərinin idarəedilməsi mexanizmi ilə orta müddətli xərclərin çərçivəsi mexanizminin qarşılıqlı əlaqəsi onu deməyə əsas verir ki, fiskal intizamın təmin olunması OMFÇ-də, büdcə xərclərini dövlətin strateji məqsədlərinə hədəfləndirilməsi OMBÇ-də, büdcə xərclərində səmərəliliyi isə OMFÇ-də müəyyənləşdirilir. Bütün bu qeyd edilənlər onu göstərir ki, orta müddətli xərclərin çərçivəsi dövlət xərclərinin idarəedilməsi üzrə səmərəli bir mexanizm kimi ortaya çıxmışdır. Eyni zamanda, o da müəyyən olundu ki, OMXÇ-in tərkib elementləri kimi (OMFÇ, OMBÇ OMFÇ) üç əsas aparıcı həlqədən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında OMXÇ ilk dəfə 2003-cü ildə Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramında (YAIİDP) göstərilmiş və 2004-cü ildə beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri əsasında (1+3 formatında) hazırlanmağa başlanılmışdır. Lakin sonradan müəyyən edilmişdir ki, makroiqtisadi çərçivə düzgün hədəflənməmiş, ortamüddətli proqnozlar üçün metodoloji bazanın olmaması, sektorlararası münasibətlərin düzgün tənzimlənməməsi və s. kimi ciddi nöqsanlar onun səmərəli şəkildə qurulmasına imkan verməmişdir. Bu baxımdan OMXÇ-in təkmilləşdirilməsi 2016-cı ildə hazırlanan “Strateji yol xəritəsində” maliyyə sahəsində qarşıya qoyulan məsələlərdən biri olmuşdur. Bundan başqa 2018-ci ildə OMXÇ-in Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı ölkə Prezidentinin fərman imzalamışdır. Həmin fərmana əsasən OMXÇ-in əsas məqsədləri kimi aşağıdakılar göstərilmişdir (*Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2018*):

- makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi,
- dayanıqlı iqtisadi artımın davamlı olması,
- fiskal intizamın təmini,
- xərc üzrə prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi,
- Nəticəəsaslı büdcə sisteminin tətbiqi.

Azərbaycanda ortamüddətli xərclər çərçivəsi əsasında təhsil xərclərinin qiymətləndirilməsi

Qeyd etdik ki, 2018-ci ilin avqust ayının 24-də Azərbaycanda ortamüddətli və eləcə də qısamüddətli dövrlər üzrə OMXÇ-nin hazırlanması ilə bağlı ölkə Prezidentinin Fərmanı olmuşdur. Keçən bu dövr ərzində

OMXÇ-in hazırlanması qaydası bir necə dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, 2019-cu ildə bir dəfə, 2021-ci ildə üç dəfə, və 2024-cü ildə isə bir dəfə əlavə və dəyişiklik edilərək mahiyyət etibarı ilə OMXÇ-in hazırlanmasının qaydası daha təkmil vəzəyyətlə gəlmişdir.

Onu da bildirək ki, Azərbaycanda OMXÇ-in hazırlanması pilot layihə kimi 2021-ci ildə ilk dəfə hazırlanmışdır və növbəti mərhələ kimi 2022-2025-ci illəri əhatə etməklə üç il müddətinə nəzərdə tutulmuş və hazırlanmışdır. Həmin dövrdən sonra hər növbəti üç il üzrə yəni, 2023-2026-cı illər, 2024-2027-ci illər, 2025-2028-ci illər, 2026-2029-cu illər OMXÇ-in hazırlanması həyata keçirilməzi nəzərdə tutulub və bu istiqamətdə müəyyən proqnozlar hazırlanmışdır. İlk pilot layihə kimi hazırlan OMXÇ-də üç əsas istiqamət müəyyələşmişdir. Bura təhsil sahəsi və bu sahə üzrə 11 (on bir) proqram, kənd təsərrüfatı və bu sahə üzrə 8(səkkiz) proqram və ətraf mühitin mühafizəsi və bu sahə üzrə 8(səkkiz) proqram daxil edilmişdir. Qeyd edilən bu istiqamətlər üzrə gələcək dövrlər üzrə dövlət büdcəsindən xərclənəcək pul vəsaitlərinin proqnozları verilmişdir.

OMXÇ-nin növbəti əsas dövrü kimi 2025-2028-ci illər nəzərdə tutulmudur ki, həmin illərdə də dövlət büdcəsinin xərclər üzrə funksional təsnifatı genişlənməli və bura səhiyyə sistemi ilə bağlı xərclər, sosial müdafiə və sosial təminatla bağlı xərclər, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti ilə bağlı olan xərclər üzrə gələcək dövrlər üçün proqnozların qurulması nəzərdə tutulub. Beləliklə də OMXÇ-də nəzərdə tutulan büdcə xərclərinin istiqamətləri həm genişlənəcək, həm limitləşəcək və həm də gələcək dövrlər üzrə proqnozlaşacaq və nəticə əsaslı olması hədəflənəcəkdir. Qeyd edilən bu istiqamətlər üzrə göstərilən sektorlar üzrə ortamüddətli xərclər çərçivəsinin tətbiq olunması, xərc istiqamətləri üzrə nəzərdə tutulan proqramlar və nəticəəsaslı büdcə mexanizminə keçidlə bağlı islahatların təkmilləşdirilməsi kimi də xarakterizə oluna bilər.

Hesab edirik ki, OMXÇ-ni sistemli şəkildə öyrənib qiymətləndirmək üçün ilk növbədə makroiqtisadi çərçivəni və buna uyğun makroiqtisadi mühitin qısa təhlilini təqdim edək. İlk növbədə xarici makroiqtisadi mühitin iqtisadi parametrlər üzrə xarakteristikasını və bu əsasda ölkə daxilində makroiqtisadi çərçivə üzrə proqnozların qiymətləndirməsi vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2014-cü ildən başlayaraq dünya bazarında neftin qiymətlərinin ildən-ilə aşağı düşməsi ölkəmizdə neftə əsaslanan büdcə sistemindən zamanla imtina edilməsi üçün ilkin şərtlərin mövcud olduğunu göstərmişdir. Digər tərəfdən ölkəmizdə neft hasilatının da ildən-ilə azalması, təbii olaraq büdcə xərclərindən səmərəli istifadə olunmasını, büdcə xərcləri üzrə limitlərin müəyyən edilməsini və büdcənin nəticəəsaslı olmasını şərtləndirən bir mexanizmin qurulması vacib amil kimi ortaya çıxmışdır. Qeyd edilən mexanizmin üzrə büdcə sisteminin qurulması gələcək dövrlər üzrə büdcə gəlirlərinin obyektinin strateji olaraq daima inkişaf yönümlü olmasına və büdcə resur zərfinin səmərəli şəkildə qurulmasına səbəb ola bilər.

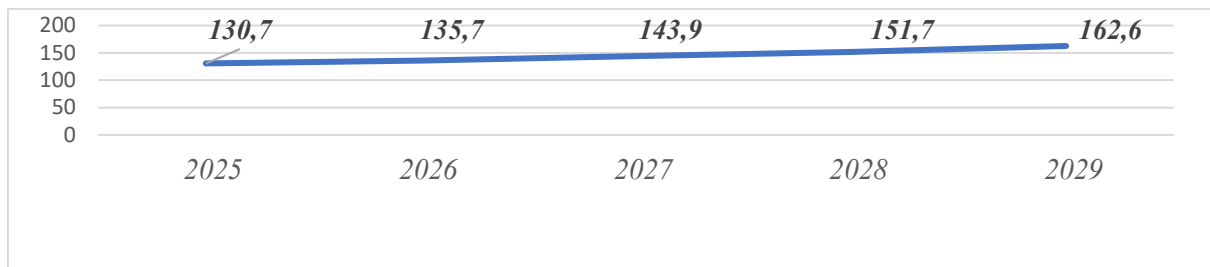
OMXÇ-in təhlili zamanı makroiqtisadi mühitin xarici parametrlərinin nəzərə alınması vacibdir.

Ölkə daxilində iqtisadi vəziyyəti xarakterizə etdikdə isə aydın olur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında strateji baxımdan əsas məsələ makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanıl-masıdır. 2015-2016-cı illər istisna olmaqla son iyirmi beş ildə makroiqtisadi sabitlik həmişə qorunub saxlanılmışdır ki, bu da milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas şərt olmuşdur. Onu da bildirmək lazımdır ki, bu və ya digər formada ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərində neft gəlirlərindən və dövlət neft fondundan transfertlərin yüksək səviyyədə olması gələcək dövrlərdə fiskal gəlirlərin dayanıqlığı üçün problem yarada bilər. Azərbaycanda OMXÇ üzrə makroiqtisadi proqnozların təhlili göstərir ki, ölkənin monetar siyasətdə əsas hədəfi inflyasiyanın aşağı səviyyə saxlanılması, manatın məzənnəsinin isə stabil səviyyədə saxlanılması çıxış etmişdir. 2022-2026-cı illər üzrə ölkənin “sosial-iqtisadi inkişaf strategiya”sında monetar siyasətdə inflyasiyanın ($4\pm 2\%$) aralıqda qorunub saxlanılması qeyd edilmişdir. Lakin ölkənin İqtisadiyyat Nazirliyinin proqnozlarına görə 2025-ci il üzrə inflyasiya gözləntiləri 4.6%, 2026-cı il üzrə 4,3%, 2027-ci ildə 4%, 2028-ci ildə isə 3.9%, 2029-cu ildə isə 3.8% olacağı proqnoz edilmişdir. Empiqliq tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə inflyasiyanın baş verməsində monetar apillərin payı daha çoxdur. Xüsusilə də bank

sistemindən kənarda olan nağd pullar yəni, M₀- pul aqreqatı, Mərkəzi Bankı yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi, ehtiyat norması, milli valyutanın məzənnəsi xüsusilə də valyuta hərraclarında manatın məzənnəsinin məqbul səviyyədə qorunub saxlanması ilə bağlı xərclər, kreditlər üzrə faiz dərəcələri, idxal inflyasiyasının səviyyəsi manatın məzənnəsinə ciddi təsir göstərən amillərdəndir.

Hesab edirik ki, ölkədə yürüdülməklə makroiqtisadi siyasət ölkədə iqtisadi aktivliyinin dəstəklənməsinə, məcmu tələbin genişlənməsinə və bu əsasda iqtisadi artımın artmasına və həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafına səbəb olacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən ölkədə xarici ticarət siyasəti makroiqtisadi və qlobal iqtisadi mühütdən ciddi şəkildə təsirlənir. Bildirmək istərdik ki, İqtisadiyyat Nazirliyinin proqnozlarını araşdırdıqda məlum olur ki, bu proqnozlar dünyada neftin qiymətlərindən aslı olaraq pessimist, optimist və baza kimi ssenarilər kimi qurulmuşdur. Beləliklə də ÜDM-in 2025-ci ildə həcmi 130.7 mlrd.manat, 2026-cı ildə 135.7 mlrd.manat, 2027-ci ildə 143.9 mlrd.manat, 2028-ci ildə 151.7 mlrd.manat və 2029-cu ildə isə 162.6 mlrd.manat olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Beləliklə də 2025-2029-cu illər üzrə ÜDM-in proqnoz dinamikasını aşağıdakı kimi göstərmək olar.

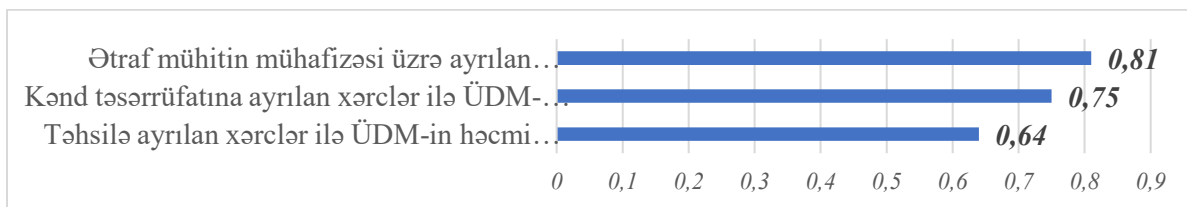
Şəkil 2. 2025-2029-cu illər üzrə ÜDM-in proqnoz dinamikası(mlrd.manat)

Mənbə: <https://maliiyye.gov.az/static/296/2025-2028>

Ölkəmizdə OMXÇ-in praktiki olaraq tətbiqi üç əsas istiqamət üzrə təhsil, kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclərin strukturunun müəyyənəşdirilməsi ilə başlanılmışdır. Bu baxımdan qeyd edilən istiqamətlər üzrə təhlillərin aparılması məqsədmüvafiqdir. Ümumiyyətlə, 2021-2026-cı illərdə ətraf mühitin mühafizəsinə, kənd təsərrüfatına və təhsilə ayrılan xərclərin həcmi ilə ÜDM-in həcmi arasında əlaqənin korelyasiyasını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar.

Şəkil 3. Ətraf mühitin mühafizəsinə, kənd təsərrüfatına və təhsilə ayrılan xərclərin həcmi ilə ÜDM-in arasında əlaqənin korelyasiyası

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Göründüyü kimi 2021-2026-cı illərdə təhsilə ayrılan xərclərin həcmi ilə ÜDM-in həcmi arasında əlaqənin korelyasiyası digər iki (ətraf mühit və kənd təsərrüfatı) göstərici ilə müqayisədə çox zəif olmuşdur. Belə ki, korelyasiya əsliliyi 0.64 bərabərdirsə bu o, deməkdir ki, təhsilə ayrılan xərclərin həcmi ilə ÜDM-in həcmi arasında əlaqənin korelyasiyası orta sıxlıq göstəricisinə malikdir. Bununla bağlı ölkə alimlərindən N. S. Əyyubova öz tədqiqatlarında belə qeyd edir ki, əgər korelyasiya əmsalı ± 0.3 qədər olduqda onda əslilik üzrə əmsalın xarakterinin çox zəif olduğunu, əgər korelyasiya əmsalı $\pm 0.3 - \pm 0.5$ aralığında

qiymət alırsa onda asılılıq üzrə əmsalın xarakterinin zəif olduğunu, əgər korrelyasiya əmsalı $\pm 0.5 - \pm 0.7$ aralığında qiymət alırsa onda asılılıq üzrə əmsalın xarakterinin orta olduğunu, əgər korrelyasiya əmsalı $\pm 0.7 - \pm 1.0$ aralığında qiymət alırsa onda asılılıq üzrə əmsalın xarakterinin güclü olduğu bildirilir (Əyyubova N. S, 2014)

Qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə OMXÇ-də üç əsas istiqamət təhsil, kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclərin strukturu verilmişdir. Bu baxımdan təhsil xərcləri üzrə təhlillərin aparılması məqsədəmüvafiqdir. Bunun üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 2. OMXÇ üzrə təhsil xərclərinin strukturu (mln. manat və faizlə)

İllər	2021	2022	2023	2024	2025	2026	Dəyişmə
Təhsil	3277.7	3740.0	4423.1	4407.3	4412.7	4418.5	34.8%
Məktəbəqədər təhsil	366.9 11.2%	398.0 10.6%	464.8 10.5%	471.7 10.7%	476.8 10.8%	481.9 10.9%	31.4%
Ümumi təhsil	2021.9 61.7%	2011.7 53.8%	2466.8 55.8%	2508.9 56.9%	2508.9 56.9%	2508.9 56.8%	24.1%
Peşə təhsili	59.9 1.8%	62.5 1.7%	74.6 1.7%	74.6 1.7%	74.6 1.7%	74.6 1.7%	24.5%
Orta ixtisas təhsili	90.5 2.8%	92.6 2.5%	104.4 2.4%	104.4 2.4%	104.4 2.4%	104.4 2.4%	15.3%
Ali təhsil	469.0 14.3%	466.4 12.5%	511.6 11.6%	550.0 12.5%	550.0 12.5%	550.0 12.4%	17.3%
Kadrların hazırlanması və əlavə təhsili	38.1 1.2%	41.3 1.1%	44.8 1.0%	44.8 1.0%	44.8 1.0%	44.8 1.0%	17.6%
Təhsil sahəsində tətbiqi tədqiqatlar	6.0 0.2%	6.0 0.2%	6.4 0.1%	6.4 0.1%	6.4 0.1%	6.4 0.1%	5.7%
Xarici ölkələrin nüfuzlu universitetlərində Azərbaycanşünas lıqın təşviqi	1.1 0.0%	1.1 0.0%	1.1 0.0%	1.1 0.0%	1.1 0.0%	1.1 0.0%	0.0%
Təhsil sisteminin rəqəmsallaşdırılması	34.3 1.0%	38.2 1.0%	39.8 0.9%	39.8 0.9%	39.8 0.9%	39.8 0.9%	16.1%
Təhsili sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və maddi texniki təminat	188.9 5.8%	621.3 16.6%	708.4 16.0%	605.0 13.7%	605.4 13.7%	606.1 13.7%	220.8%
Təhsil sahəsində nəzərdə tutulmuş ehtiyat vəsait	1.0 0.0%	1.0 0.0%	0.5 0.0%	0.5 0.0%	0.5 0.0%	0.5 0.0%	-55.0%

Mənbə: <https://maliyye.gov.az/static/295/ortamuddetli-budce-cercivesi>

Ölkəmizdə OMXÇ-in hazırlanması 2021-ci ildən başlanıldığı üçün təhlilimizə həmin ildən başlamağı və eyni zamanda artıq müəyyənləşdirilən xərc istiqamətlərinin gələcək də davam etməsini nəzərə alaraq üzrə təhsil xərclərinin strukturu təhsil xərcləri üzrə təhlilləri 2021-2026-cı illər üzrə aparmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Göründüyü ki, 2021-ci illə müqayisədə 2026-cı ildə təhsil sistemi üzrə bütövlükdə xərclər 34.8% artsa da 2024-2026-cı illərdə nəzərdə təsil proqramının bir çox sahəsində maliyyə xərcləri sabit qalmışdır. Belə ki, orta ixtisas təhsili üçün xərclər 2023-2026-cı illərdə 104.4 mln. manat, peşə təhsili üzrə 74.6 mln. manat, kadrların hazırlanması və əlavə təhsili üzrə xərclər 44.8 mln.

manat həcmindədir. Eyni zamanda, ali təhsil xərclərinin, təhsil sisteminin rəqəmsallaşdırılması üzrə və ümumiyyətlə, OMXÇ-də təhsil xərclərinin strukturunda olan 11 proqramın böyük əksəriyyətində proqnoz xarakterli göstəricilərin cüzi dəyişməsi gələcək dövrlər üzrə əhalinin artım tempinin nəzərə alınmaması və təhsil xərcləri istiqamətində xüsusi artımın olmamasının göstəricisi kimi xarakterizə edilə bilər. Belə vəziyyət isə təhsil sisteminə gələcəkdə ümüdlə yanaşmağa imkan vermir.

Belə ki, məktəbəqədər təhsil üzrə xərclərdə 2024-cü illə müqayisədə 2025-ci ildə və eyni zamanda, 2025-ci illə müqayisədə 2026-cı ildə 1.1% artım olacağı görünür. Təhsili sistemində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və maddi texniki təminat üzrə proqram üzrə xərclərdə isə 2024-cü illə müqayisədə 2025-ci ildə və eyni zamanda, 2025-ci illə müqayisədə 2026-cı ildə 0.1% artım olacağı görünür. Təhsil sisteminin digər proqramlarının yerinə yetirilməsi üzrə xərclərdə artım nəzərdə tutulmamışdır. Məlumdur ki, təhsil sisteminin inkişafı ölkədə elm və texnikanın, eləcə də innovasiyaların inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Digər tərəfdən istənilən ölkədə təhsil sisteminin keyfiyyəti inkişafı insan inkişaf (İİİ) indeksinin yüksəlməsində özünü göstərir. Bu baxımdan 2019-2025-ci illərdə də İİİ ilə təhsilə ayrılan xərclərin xüsusi çəkisi arasında əlaqəni Fexner əmsalı əsasında təhlil edək.

Bildirmək lazımdır ki, Fexner əmsalı səbəb əlaməti ilə nəticə əlaməti üzrə hesablanan göstəricilərinin orta göstəricidən kənarlaşması ilə bağlı aparılan müqayisə əsasında müəyyənləşir. Fexner əmsalı statistikada aşağıdakı kimi hesablanır (Əyyubova N. S, 2014).

$$F_e = \frac{A - B}{A + B}$$

Burada A – mənfi alınanların sayını, B – müsbət alınanların sayıdır. Beləliklə təhsil xərcləri ilə İİİ arasındakı əlaqəni Fexner əmsalı əsasında hesablayaq.

Cədvəl 3. Təhsil xərcləri ilə İİİ arasında əlaqənin Fexner əmsalı əsasında qiymətləndirilməsi

İllər	III	OMXÇ-də təhsilə çəkilən xərclərin ÜDM- də payı faizlə	I amilə görə orta kəmiy- yətdən ucaqlaşma dərəcəsi	II amilə görə orta kəmiy- yətdən ucaqlaşma dərəcəsi
2018	0.7	2.6	-	-
2019	0.71	2.7	-	-
2020	0.72	3.2	-	+
2021	0.725	3.5	-	+
2022	0.73	2.8	-	-
2023	0.74	3.6	+	+
2024	0.76	3.5	+	+
2025	0.77	3.4	+	+

Mənbə: Müvafiq göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

$$F_e = \frac{5 - 3}{5 + 3} = 0.25$$

Beləliklə də aparılan təhlil onu deməyə əsas verir ki, ölkədə təhsil xərcləri ilə İİİ arasında birbaşa əlaqə olsada bu əlaqə zəifdir. İqtisadi hadisə və proseslər arasında əlaqənin sıxlığının müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən yanaşmalardan biri də ranqların korrelyasiyadır. Ranqların korrelyasiya ilə bağlı ilk dəfə G. Pirsonun hesablamalarında rast gəlinisə də bu hesablama Ç. Spirmenin tədqiqatlarında konkretləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Ç. Spirmenin irəli sürdüyü modelin riyazi formulaşı aşağıdakı kimidir (Əyyubova N. S, 2014).

$$r_{xy} = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

Burada, d–müşahidə vahidlərinin dəyişənlərinə görə (x,y) ranların fərqi, n-isə müşahidələrin sayını göstərir.

Bildirək ki, Ç. Spirmenin iriəli sürdüyü bu riyasi formula qeyri-parametrik statistik test üsuludur. Bu model əsasında əsasında əsasında hesablama təsadüfi səhvlərinin heteros-kedastikliyi (qeyri-bərabər dağılma) yoxlamağa imkan verir və modelin hesablanması cüt xətti korellasiya düsturunda olduğu kimidir.

$$r_{px, py} = \frac{\sum_{i=1}^n (p_x - \bar{p}_x)(p_y - \bar{p}_y)}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (p_x - \bar{p}_x)^2 \sum_{i=1}^n (p_y - \bar{p}_y)^2}}$$

Burada, P_x- x vahidinə görə i-ci ranqın qiymətini, P_y- isə y görə i-ci ranqın qiymətini göstərir. Onu da bildirək ki, statistika elmində Spirmen əmsalının statistik əhəmiyyəti də yoxlamaq mümkündür. Bunun üçün aşağıdakı (t-student) meyyarından istifadə edilir. Həmin meyyar aşağıdakı kimidir (Əyyubova N. S, 2014).

$$t = r_{px, py} \sqrt{\frac{n - 2}{n * (n^2 - 1)}}$$

Beləliklə də yurarıda göstərilən riyazi formulalar əsasında Spirmen əmsalını hesablamağa çalışaq. Bunun üçün də cədvəl 4-ə nəzər salaq.

Cədvəl 4. Təhsil xərclərinin ÜDM- də payı ilə İİİ arasında əlaqənin Spirmen əmsalı əsasında qiymətləndirilməsi

illər	III P(x)	Təhsil xərcləri-nin ÜDM- də payı faizlə P(y)	Ranklara görə hesablama		Rankların fərqi	D ²
			R _x	R _y		
2018	0.7	2.6	1	1	0	0
2019	0.71	2.7	2	2	0	0
2020	0.72	3.2	3	4	-1	1
2021	0.725	3.5	4	3	1	1
2022	0.73	2.8	5	3	2	4
2023	0.74	3.6	6	8	-2	4
2024	0.76	3.5	7	3	4	16
2025	0.77	3.4	8	5	3	9
Cəm:						35

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

$$r_{xy} = 1 - \frac{6 * 35}{8 * (8^2 - 1)} = 0.583$$

Korrelyasiya əmsalının qiymətləndirilməsi üzrə kəmiyyət meyarları göstərir ki, Azərbaycanda təhsil xərclərinin insan inkişafı indeksinə təsiri orta göstəriciyə meyllidir. Lakin alınan əmsalın İİİ zəif və ya orta dərəcədə təsirini yoxlamaq üçün T-student əmsalı hesablanmalı və bu əmsalın t – paylanması 8-ci(səkkiz) dərəcədə olan kritik qiyməti ilə müqayisə edilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə (0.583) Alınan nəticənin nə qədər statistik və elmi əsaslı olmasını yoxlamaq üçün aşağıdakı hesablamayı yerinə yetirək.

$$t = 0.583 \sqrt{\frac{8-2}{8 * (8^2 - 1)}} = 0.65$$

T-student əmsalının aldığı qiymətin ($t=0.65$) doğruluğunu müəyyələşdirmək üçün

$$t_{fakt} \succ t_{cedvel}$$

Eyniliyi doğru olmalıdır. Beləliklə də T-student əmsalının səkkizinci sırada cədvəl qiyməti 1.860 bərabərdir. Belə olan halda,

$$t_{0.65} \prec t_{1.86}$$

Deməli, Spirmen əmsalı üzrə alınan nəticə onu göstərir ki, Azərbaycanda təhsil xərcləri təhlil olunan dövrdə III-ə orta səviyyədə deyil, zəif səviyyədə təsir göstərdiyi məlum olmuşdur.

NƏTİCƏ

Qeyd etdik ki, OMXÇ əsas məqsədlərindən biri kimi fiskal intizamın təmin edilməsidir. Bu kontekstdə dövlət resurslarının strateji prioritetlərə uyğun şəkildə müəyyən edilməsi və büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi vacibdir. Büdcə siyasətinin ortamüddətli hədəflərə çatması üçün dövlətin xəzinədarlıq idarələri ən uyğun şəkildə vəsaitlərin ayrılmasını təmin etməli və bunun üçün lazımı şərait yaradılmalıdır. Maliyyə intizamının təmin edilməsi üçün maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi əsas şərtlərdəndir. Həmçinin, OMXC mexanizmi büdcə xərclərini konkretləşdirmək, maliyyə intizamı və nəzarət mexanizmləri ilə büdcəsən vəsait alan təşkilatların təşkilatların xərclərini də məhdudlaşdırmağı hədəfləyir ki, bu da büdcə xərcləri üzrə qənaətin əldə edilməsinə xidmət edəcəkdir.

Makroiqtisadi tarazlığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsinin gəlirlər bölməsinə xidmət edən iqtisadiyyatın müvafiq struktur bölmələrini ardıcıl və real şəkildə inkişaf etdirilməlidir. OMXC plan-büdcə münasibətlərinin qurulması nöqtəy-nəzərən büdcə təcürbəsinə yeni perspektivlər gətirmişdir. Belə ki, burada əsas məsələ makroiqtisadi plan və proqnozlarda müəyyən edilən hədəflərin büdcə hədəfləri ilə inteqrasiyasından, eləcə də makroiqtisadi siyasətlə büdcə siyasətlərinin uyğunlaşdırılmasından gedir. Müvafiq olaraq, OMXÇ-də nəzərdə tutulan hədəflərin reallaşdırılması çoxillik büdcə proqnozlarının da reallaşması üçün baza rolunu oynayacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, OMXÇ-də nəzərdə tutulan həflərin. proqnozların reallaşma dərəcəsi çox illik büdcə planları və qərarları üçün əhəmiyyətli olacaqdır. Belə hal isə dayanıqlı iqtisadi artımın davamlı olmasında əsas amil kimi çıxış edəcəkdir.

OMXÇ-də dövlətin ortamüddətli məqsəd və vəzifələrinin dəqiq müəyyənəşdirilməsi dövlət vəsaitlərinin strateji prioritetlərə uyğun olaraq qurumlar və sektorlar arasında optimal bölüşdürülməsini təmin edir. Başqa sözlə, OMXÇ-də qarşıya qoyulan hədəflər nə qədər düzgün, sistemli və prioritetdirsə büdcə xərcləri də bir o qədər optimaldır. Belə hal isə onu deməyə əsas verir ki, dövlət prioritetlər və məqsədlərlə bağlı harmoniyaya büdcə vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Bu isə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsində səmərəliliyə də nail ola bilmək üçün vacib amil kimi ortaya çıxır. Belə hal başqa bir məqamında nəzərə alınmasını zəruri edir. Belə ki, əgər dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər mövcud strateji hədəflərin xərclərini ödəmək üçün kifayət etmirsə, onda ayrılan vəsaitlərin azaldılması zərurəti ortaya çıxır. Belə hal isə büdcənin hazırlanması prosesində vəsaitlərin mövcud prioritetlər çərçivəsində yenidən bölüşdürülməsinə imkan verəcəkdir. Bu da nəticədə dövlətə daha aşağı prioritetlərə vəsait ayrılmasında qənaət etməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, OMXÇ-də makroiqtisadi çərçivənin hazırlanması və bu əsasda makroiqtisadi proqnozların verilməsi, xüsusilə də real, fiskal menetar və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə proqnozların dəqiqliklə verilməsi və inandırıcılıq səviyyəsinin yüksək olması vacibdir. Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, istər makroiqtisadi və istərsə də OMXÇ-də müəyyənəşdirilən üç sahə üzrə

proqnozların dəqiqliyində müəyyən nöqsanlar vardır. Eyni zamanda, verilən göstəricilər bazasının büdcə xərclərinin səmərəlilik və limitlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından daha da faydalı olması istiqamətində müəyyən işlərin görülməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Э. Тандберг, М. П.Шкерлеп Передовые реформы в управлении государственными финансами в Юго-Восточной Европе 2008 International Monetary Fund с.42
2. Egeli; H. & Dağ, M. (2017). Orta vadeli harcama sistemi ve ülke uygulamalarının değerlendirilmesi Vol:3, Issue:16; pp:481-504
3. Vəliyev Z. Ortamüddətli xərclər cərcivəsi: Metodoloji yanaşmalar və Azərbaycan təcürbəsi Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Dövlət Auditi Bakı-2022, №1 s.94
4. Ortamüddətli xərclər cərcivəsinin tətbiqi, proqram və nəticəəsaslı büdcə mexanizminə keçid islahatlarının genişləndirilməsi və bundan irəli gələn bəzi məsələlərin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 24.08.2018.
5. Əyyubova N. S. Statistika üzrə ümumi nəzəriyyə Bakı-2014 s. 341
6. World Bank Global Economic Prospects 250 p.
7. International Monetary Fund World economic outlook-2024 p.174.
8. <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?locations=OE>